

El cardenal català Enric de Cardona i Enríquez o el castellà Fray Francisco de los Ángeles

Autor: Pep Mayolas
Data de publicació: 03-11-2019

Una recerca dels paral·lelismes entre dos cardenals hispànics del s. XVI no només posa de manifest la probable substitució documental del català pel castellà: també ens aporta una primera aproximació a la figura de l'Enric de Cardona, considerat un dels primers literats de l'Espanya de Carles I, però de qui no en queda cap títol ni obra coneguda.

«Enric dels ducs de Cardona, home d'extraordinària virtut i digne d'eterna memòria, nat a l'Urgell a Espanya, abans del vintè any de la seva edat (...) fou promogut per Juli II el 1505 a l'episcopat de Barcelona, amb l'administració de l'església d'Urgell»[1], comença l'apunt sobre aquest prelat català del primer terç del segle XVI en una memòria històrica sobre els cardenals de l'església romana, editada l'any 1793. L'Enric Folch de Cardona-Urgell i Enríquez de Quiñones fou fill dels primers ducs de Cardona, En Joan Ramon Folch IV i l'Aldonça Enríquez. La seva data de naixement se situa cap al 1485, per bé que sobta, d'entrada, que un noi de 19 anys fos nomenat bisbe de Barcelona l'any 1505, per mort del bisbe Pere Garcia. Tot i tractar-se d'un cosí de Ferran II, que hauria imposat la seva candidatura per davant de la de l'ardiaca Lluís Desplà, proposat pel capítol barceloní, és estrany que una seu episcopal d'aquesta importància es posés en mans d'un noi amb poca experiència. És cert que el fill bastard del Rei Catòlic, l'Alfons d'Aragó i Roig d'Ivorra, fou nomenat (1477) arquebisbe de Saragossa als 7 anys d'edat, però la realitat és que aquest nen no va pronunciar els vots religiosos fins al 1501 —i encara en una cerimònia mig secreta i feta de matinada, la versemblança de la qual és posada en dubte per un dels seus testimonis—[2], i es diu que només pronuncià una missa en tota la seva vida. Tot plegat ens empeny a considerar que la data de naixement de l'Enric de Cardona podria estar manipulada, per diferenciar-la de l'edat del clergue lleonès a qui s'atribuiran alguns dels seus trets vitals.

Per l'alta nobilitat de la família cal comptar que l'Enric de Cardona rebé una educació exquisida, i pel fet d'existir ja el primogènit i hereu, el seu germà Ferran nat a l'entorn de 1470, l'Enric veuria enfocat el seu futur cap a l'Església. Va ingressar molt jove a l'orde de sant Francesc i no és sobrer de recordar que, ben just tres anys després d'esdevenir

bisbe de Barcelona, se celebrà en aquesta ciutat el Capítol General ultramuntà dels franciscans, el 14 d'abril de 1508[3]. És evident que l'amfitrió d'aquesta trobada, com a bisbe de Barcelona i franciscà, seria l'Enric de Cardona, i és important assenyalar que per primera vegada concorria en un Capítol General un representant d'Amèrica: era el custodi de la Província de Santa Creu de les Índies, l'anomenat pare Antonio de Jaén. «El P. Jaén fou el qui gestionà, primer a la Cort de Ferran el Catòlic i després en aquests comicis franciscans, la important iniciativa de comprometre tot el Vicariat ultramuntà a promoure la nova missió americana»[4].

D'aquesta qüestió en vam parlar una mica al nostre primer Erasme, i és fonamental per entendre com el bisbe de Barcelona estaria relacionat des del primer moment amb la tramesa de missioners al Nou Món. Perquè més endavant veurem que l'anomenat Hernán Cortés escriu al suplantador de l'Enric de Cardona per demanar-li religiosos per a l'evangelització de Nova Espanya. A l'Erasme dèiem: «"El tema missional americà dut al Capítol de Barcelona també està documentat en una carta adreçada pel Rei espanyol al Vicari General i als capitulars. En ella s'hi expressa la urgència de missioners que existia a les Antilles. Tant els pocs missioners residents com els oficials de la Corona escrivien reclamant l'enviament immediat de més religiosos"[5]. La resposta del Capítol fou positiva, si bé res d'això consta en les escasses notícies que n'han transcendit, ja que en falten les actes[6], com sol passar cada vegada que té lloc als regnes catalans el tractament o la resolució d'un tema que després s'atribuirà a Castella. En García Oro detalla el degoteig de franciscans que arribarien a Amèrica a partir d'aquell moment —per descomptat, la majoria amb cognoms ben castellans, com el del pintoresc Antonio de Jaén—, però a nosaltres ens ha servit per veure que (...) els religiosos proposats per anar al Nou Món el 1508 foren els franciscans que es donaren cita a Barcelona, la petició fou formulada al rei dels catalans, i el Capítol on es decidiren les iniciatives tingué lloc a la capital catalana [sota un bisbe de Barcelona franciscà i cosí de Ferran el Catòlic]. En definitiva, una expressió d'aquella normalitat que la història castellanitzada malda per amagar. Precisament, En Tarsicio de Azcona revela que, a petició dels reis —i com a conseqüència directa dels acords presos pel Capítol franciscà, hauríem d'entendre—, el papa Juli II expedí el 28 de juliol del mateix 1508 la butlla Universalis Ecclesiae per la qual es concedia a la Corona de Castella —sí, sí: diu "Castella"— el dret de presentació per a totes les esglésies que s'erigissin al Nou Món i també per a tots els beneficis consistorials, la provisió dels quals competia al pontífex[7]. Una mica més endavant, el pare Azcona remarca que per mitjà d'aquestes concessions, el rei Ferran es convertia en vicari o delegat del papa per als afers eclesiàstics i missionals del continent americà»[8].

L'Enric de Cardona rebé del papa Juli II —en el món, Julià Rovira o Ça Rovira, nebot del papa Sixte IV— el nomenament com a arquebisbe de Mont-real a Sicília l'any 1512[9], una dignitat a la qual renuncià, si més no momentàniament, per quedar-se a Barcelona. Des de Barcelona acompanyarà Adrià VI a Roma, el 1522, i el papa el nomenarà prefecte del castell de Sant Angelo. A instàncies de Carles V, el 21 de novembre de 1527 és creat cardenal de Sant Marcel pel papa Climent VII, i en Lorenzo Cardella diu que també fou fet virrei i president de Sicília[10]. La insígnia cardenalícia li fou tramesa pel papa a la seu arquebisbal de Mont-real, on es trobava, en teoria[11]. Allí fundà «un monastero di sacre Vergini». Passà d'aquesta vida a Roma l'any 1530 i fou enterrat sense cap memòria a Santa Maria de Montserrat de Roma, església que havia contribuït a obrar en gran part. Deixà preciosos dons i rendes perpètues[12]. Aquests són els trets essencials que més o menys es repeteixen en les biografies que hom ha estat capaç de trobar. Però el capellà i confessor dels Reis Catòlics, el sicilià Luca Marineu Sícul, «en el discurs a l'emperador Carles V al voltant dels literats espanyols que ell coneixia, col·loca entre els primers els dos germans catalans, Enric de Cardona cardenal de Mont-real i Lluís, bisbe de Barcelona»[13]. Així, de trascantó, resulta que tenim en l'Enric de Cardona un dels primers literats d'Espanya, però ningú l'esmenta com a escriptor ni diu res de la seva obra, llevat d'aquest apunt del Sícul.

Qui sí que figura com a autor d'un Breviari lloat per tothom i que fou precursor i model de la reforma que vindria, en canvi, és aquell que identifiquem com el desdoblament castellà del franciscà barceloní: el lleonès —i també franciscà— Francisco Enríquez de Quiñones, dit «Francisco de los Ángeles». Aquest religiós té almenys una dotzena de paral·lelismes amb l'Enric de Cardona, que conviden força a sospitar-ne la suplantació. Vegem-los un moment.

D'entrada, el lleonès neix el 1475 i mor el 1540. L'Enric de Cardona neix deu anys més tard, el 1485, i mor deu anys més aviat, el 1530. Tots dos són cosins del Rei Catòlic per via materna; tots dos es diuen Enríquez i Quiñones; l'un renuncia a un bisbat (Còria, 1532), l'altre a un arquebisbat (Mont-real, Sicília, 1512); aquesta coincidència pot semblar gratuïta, però no ho és tant si tenim en compte que, segons anota Mariàngela Vilallonga, a finals del segle XV el bisbe de Còria (Càceres) i el bisbe —després arquebisbe— de Mont-real a Sicília eren títols que requeien en un sol i mateix dignatari, En Joan de Borja i Navarro[14], cardenal de Santa Susanna i nebot del papa Alexandre VI. Val a dir, però, que buscant en els llistats disponibles dels bisbes de Còria, no hem trobat en cap moment una sola font més on surti el nom d'aquest nebot del papa Borja. Sí que foren bisbes de Còria, en canvi, el fill d'En Roderic de Borja, En Cèsar Borja (1495-98), i el datari del papa, En Joan Llopis (1499-1501), castellanitzat com a Juan López,[15] qui també fou cardenal de Perusa i de Càpua. No és l'objectiu d'aquest article esbrinar quins estranys llaços vinculen un bisbat extremeny amb eclesiàstics dels regnes de la Confederació catalana, però hem volgut consignar la dada perquè és possible que ens trobem, novament, davant d'una irregularitat que busca amagar alguna cosa. Si continuem resseguint

les concordances entre el pare de los Ángeles i l'Enric de Cardona, veiem que el lleonès rep carta d'Hernán Cortés demanant-li franciscans per catequitzar Mèxic, però el pobre hidalgo de Medellín que ens dibuixa la història poc havia de conèixer el comissari general dels franciscans castellans; en canvi, l'Enric de Cardona tenia una relació de parentiu amb el veritable conquistador de Mèxic, oriünd d'Aragó: eren cunyats, almenys fins al 1512, quan Isabel de Cardona, germana de l'Enric i primera esposa de l'Alfons Felip d'Aragó —el nostre Cortès—, morí en infantar l'hereu Martí[16].

En Francisco de Quiñones vol passar a Nova Espanya (Mèxic) i sol·licita càrrecs de nunci i virrei segons En J. Meseguer[17], una evidència que qui demanava aquests càrrecs gaudia d'informació privilegiada. Possiblement, En Quiñones (l'Enric de Cardona) sabia que de cap manera es concediria mai el nomenament de virrei al conquistador de Mèxic, en principi per no entrar en conflicte amb el virrei vigent de les Índies, En Jaume Colom, fill del Descobridor, però sobretot per no dotar un descendent de la casa reial —l'Alfons Felip era besnét de Joan II de Catalunya-Aragó per via natural, tal com l'emperador Carles n'era besnét per via legítima— d'un càrrec polític que, per la llunyania dels territoris, el convertiria en el «rei» de facto de la Nova Espanya. Per explicar aquesta por que un extremeny arribés a proclamar la independència de Nova Espanya, la censura muntà tot l'entramat de la suposada desobediència d'En Cortès respecte a les instruccions d'En Diego Velázquez i fabricà la llegenda del caudillo de los comuneros sublevados en Veracruz, com l'anomena En Manuel Giménez Fernández a Hernán Cortés y su revolución comunera en la Nueva España, citat per En José Luís Martínez[18].

A la fi, les obligacions d'En Francisco Quiñones de los Ángeles li impedeixen d'acudir a Amèrica, però serà ell qui enviï els primers franciscans, els famosos dotze apóstoles amb fra Martí de València (de Valencia de don Juan —província de Lleó— segons els coherents humoristes de la censura) al capdavant; En Francisco Quiñones figura com a confessor de Carles V a la mort (1521) d'En Jean Glapion, també confessor de l'emperador, i deixarà de ser-ho el 1522, just quan l'Enric de Cardona marxa a Itàlia en el seguici del bisbe de Tortosa proclamat papa, Adrià VI.

Escut d'armes dels Cardona (font wikipedia)

L'Enric, ja ho hem dit, seria nomenat prefecte de Sant'Angelo per Adrià VI. No és pot descartar que el mitrat català fos l'ambaixador permanent entre el papa i l'emperador i l'artífex dels Tractats de Barcelona i de Cambrai, unes tasques diplomàtiques que la Història atribueix a Francisco Quiñones de los Ángeles. La versió acadèmica sol repetir que aquest lleonès seria escollit Ministre General dels franciscans espanyols en el Capítol de Burgos de 1523, però fixem-nos com ens ho explica En Lorenzo Cardella: «una virtut tan lluminosa no podia deixar de difondre els seus raigs arreu, de manera que, obligat pels seus superiors a assistir al Capítol General que tenia lloc a Barcelona —En Fleury, al T. 44 de la seva història pàgina 134 escriu "a Burgos"—, va ser escollit Cap de la Religió Seràfica amb ple de vots el 1522»[19]. De cop i volta, l'elecció com a General dels franciscans té lloc l'any 1522, en lloc de 1523, de manera que si parlem de l'Enric de Cardona, encara el trobaríem a la capital catalana, abans de partir cap a Roma amb el papa Adrià. Però sobretot, veiem que l'historiador Fleury ja escrivia que aquell Capítol general dels franciscans celebrat a Barcelona havia tingut lloc a Burgos, amb la qual cosa acabem de rebre la confirmació documental d'una vella sospita, i és que el Burgos «cabeza de Castilla» era un dels substituts naturals de la Barcelona Cap i Casal a l'hora de reescriure la història, com ja hem suggerit en altres comunicacions[20].

El 6 de maig de 1527 es produeix el dramàtic i sagnant sacco di Roma, que acabarà amb el papa Climent VII tancat al castell de Sant Angelo, presoner de les tropes imperials de Carles V durant quatre mesos. En Cardella sosté que fra Francisco de Quiñones viatjà dos cops a Espanya per tractar de l'alliberament del pontífex amb l'emperador[21], pretesament viatjant «sempre a peu amb un gaiato a la mà»[22], i a la fi, dugué la desitjada llibertat al papa, que l'ordenà cardenal de la Santa Creu de Jerusalem a finals de 1527[23].

Per tant, després de l'estada preferencial de Carles a Barcelona el 1519-1520, veient una cancelleria plena de funcionaris catalans, recordant que el 1523 qui era el prefecte del castell de Sant Angelo era l'Enric de Cardona, i notant que en el període immediatament següent (1528-1531), l'ambaixador a Roma és l'erasmista català Miquel Mai[24], més tard vicecanceller de Carles V —i amic d'En Vicenç Navarra, el bibliotecari dels Cardona—, que la relació diplomàtica amb el papa es confiés a un castellà, tal com vol la biografia de fra Francisco, seria com una esquerda enmig d'una continuïtat catalana perceptible i evident.

Sor Eulàlia Anzizu, en el seu interessantíssim recull de Fulles històriques del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes ens explica, tot repassant la trajectòria de sor Teresa de Cardona, que «no deixaren enrere les abadesses passades á Sor Teresa en les millores del Monestir. Lo primer que li procurá, ó almenys se concedí en son temps, fou un privilegi que si arribá á tindre lloch es d'envejar que s'haja perdut are. Segons un certificat del P. Fra Francesch dels Angels, General Ministre dels Menors, Climent VII doná llicencia á les Religioses que están baix sa obediencia, perque pugan tindre en lo Chor interior y en lloch decent lo Cos Preciós de Jesucrist Sagramentat, segons lo tenen en

lo exterior. Ara-Coeli, 13 de juny 1526 (número 169, R.)»[25]. Que un privilegi tan exclusiu s'obtingui del General Ministre dels fra Menors castellans sobta una mica quan es dóna la circumstància que sor Teresa, abadessa de Pedralbes des del 1521, era la germana petita[26] de l'Enric de Cardona. La catalanització natural que sor Eulàlia Anzizu fa del Ministre General dels Menors ens convida a aventurar si fra Francesch dels Àngels no seria el nom de religió que escolliria l'Enric de Cardona en el moment de pronunciar els seus vots.

A la Història de Badalona localitzem, tot seguit, una altra notícia que relaciona aquest franciscà amb Catalunya. «El dijous 13 de juny de 1527, disset naus pirates avançaren cautelosament vers la nostra platja, emparades per la nit; un cop desembarcats uns 500 homes, aquests, a través del camí del mar (actualment conegut per carrer de Mar), es presentaren a dalt de la vila, la qual poc sospitava el greu perill que se li atansava, car dormia tranquil·la i confiada. (…) Hom veié morir molts dels habitants i 30 dones i infants foren emportats captius per a ésser venuts com a esclaus als mercats d'Alger. Entre els captius hi figurava el general dels franciscans, fra Francesc dels Àngels, el qual fou rescatat el 26 del mateix mes pel virrei de Catalunya mitjançant el lliurament de 1000 ducats»[27]. Anomenat altre cop en català, hom es pregunta si realment el varen agafar a Badalona, com sembla entendre's en la notícia, i si fou així, què hi feia i a casa de qui s'estava. Els Sant Climent eren senyors de la casa de Badalona i estaven emparentats amb els Gualbes, una de les nissagues barcelonines més importants a l'època. El 19 d'octubre de 1541, Elionor Beneta de Gualbes, vídua d'En Ferrer de Gualbes, figura com a hereva universal d'En Pere de Sant Climent.[28] És possible que el pare Francesc dels Àngels estigués hostatjat circumstancialment a la torre d'aquesta família, si realment es trobava a Badalona quan el capturaren. De forma ben probable, era prest a partir cap a Roma amb instruccions precises de Carles V per tal d'alliberar el papa Climent VII, com hem dit. El Manual de Novells Ardits també dóna notícia de la captura i rescat de fra Francesc, però en aquest cas parla de la presència a la platja de Barcelona de «VIII fustes de moros les quals havian pres en les mars de Palamos lo ministre general del orde dels frares de Sanct Francesch anomenat fray Francisco de los Angeles, lo qual fonch rescatat a XXVI del present per IIII mil ducats per intervencio del señor loctinent y de altres nobles persones».[29] El Manual de Novells Ardits, com el Dietari de la Generalitat, és un registre esporgat, censurat i adequat a la història castellana, ja ho hem referit en treballs anteriors. Sigui com vulgui, veiem que qui en paga el rescat és el virrei de Catalunya i altres nobles persones estadants a Barcelona, cosa que augmenta les possibilitats que fra Francesc fos d'aquesta terra.

Un altre tret en comú és que tots dos, tant el lleonès com el barceloní, són elevats a la dignitat cardenalícia a finals del 1527. L'Enric, enmig d'un nomenament col·lectiu de cardenals el 9 de novembre[30]. En Francisco Quiñones de los Ángeles, per mitjà d'un nomenament particular, singular, personalitzat, el 7 de desembre, que té l'aspecte d'una interpolació interessada, redactada anys enllà, seguint el nomenament previ de l'Enric. Ja hem vist que neixen i moren amb deu anys de diferència, com la majoria dels personatges manipulats, per bé que al lleonès se li assignen el 1475, el 1480 i el 1482 com a anys de naixement. A l'Enric se'l dóna per nascut el 1485. Tots dos moren i són enterrats a Roma, amb un salt de deu anys clavats, també: l'Enric ha de morir el 1530 perquè no se li pugui atribuir la publicació de la reforma del Breviari (1535) d'En Quiñones que tingué cent edicions i fou prohibit pel papa Pius V el 1568[31]. És estrany que prohibeixin breviaris d'un diligent franciscà lleonès. En Quiñones, aleshores, mor el 1540, sempre els deu anys rodons de diferència. Resulta simptomàtic el comentari que fa un metge de l'època, el sicilià Filippo Ingrassia, nascut el 1510 i enviat a estudiar medicina a la Universitat de Pàdua, on rebrà els llorers doctorals el 1537[32]. Aquest súbdit de la corona catalana, que no arriba a metge fins l'any 1537, escriu en algun moment de la seva vida que «el cardenal Enric de Cardona, només d'olorar roses es desmaiava»[33], com si el conegués d'haver-lo tractat o tingut com a pacient. El comentari es recull en un llibre de 1633 on s'atribueix al metge sicilià l'exposició de la curiositat mèdica com a informació de primera mà, no pas citant tercers. Si el 1530 En Giovan Filippo Ingrassia només és un estudiant de medicina de 20 anys a Pàdua, —o tal vegada encara no ha sortit de la seva Sicília natal—, potser és que el cardenal català i el súbdit sicilià es coneixerien més enllà de 1537, quan aquest ja exerceix la seva professió, cosa que només serà possible si concedim a l'Enric de Cardona el període de vida d'En Quiñones. I hem deixat per al final la coincidència més entranyable de totes, la baptismal: Francisco de los Ángeles és el nom que adopta el religiós lleonès en honor de Sant Francesc, quan rep l'hàbit franciscà, però en realitat, el seu nom de bateig és... Enrique[34]. Enrique Fernández de Quiñones y Enríquez versus Enric de Cardona-Urgell i Enríquez de Quiñones.

Vet aquí, doncs, que l'Enric dels ducs de Cardona, home d'extraordinària virtut i digne d'eterna memòria, segons En Lorenzo Cardella, considerat per En Marineu Sícul un dels primers literats d'Espanya del seu temps, i principal artífex de la construcció de l'església de la Mare de Déu de Montserrat a Roma —avui església «nacional» espanyola sota el nom de «Santiago y Montserrat»—, no té obra conservada ni una biografia digna que estableixi la vera dimensió del personatge. Si volem saber-ne la vida i miracles, ho haurem de descodificar dels fets essencials de fray Francisco Quiñones de los Ángeles.

I així, quan ens diuen, per exemple, que aquest lleonès s'educà com a patge i més tard secretari del cardenal Cisneros[35], potser hauríem de llegir que l'Enric de Cardona fou educat a casa del seu oncle Pere de Cardona (1448-1530), bisbe d'Urgell i arquebisbe de Tarragona, i mecenes cultural de referència al seu torn. Al nostre Erasme

ja havíem suggerit que el famós Cisneros era un artifici construït en temps de Felip II amb trets de diferents personatges catalans, a saber: el cunyat del papa Borja Eiximèn Pérez d'Arenós, alguns detalls culturals d'En Ferran Colom i alguns altres de vitals de l'al·ludit Pere de Cardona.

O quan ens assabenten que fray Francisco ajudà la seva germana Leonor de Quiñones, antiga dama d'Isabel la Catòlica, a fundar un convent de concepcionistes a Lleó[36], hem de recordar que la principal fundadora de cases de clarisses concepcionistes a la península ibèrica fou Teresa Enríquez de Quiñones, l'esposa d'En Gutierre de Càrdenas, aquell matrimoni que fa temps[37] ja vèiem que s'emprava per substituir el dels primers ducs de Cardona, En Joan Ramon Folch IV de Cardona i l'Aldonça Enríquez de Quiñones, a la baronia d'Elx i Crevillent. Per tant, és probable que si de debò es fundà algun convent de concepcionistes a Lleó a principi del segle XVI, els artífexs fossin l'Enric de Cardona i alguna de les seves germanes, o tal vegada la seva mare.

Aviat ens acostarem a aquesta dama per la via de les seves suplantadores, l'esmentada Teresa Enríquez de Quiñones i les inconciliables abadesses de Pedralbes que ens proposa la ciència històrica a partir de 1495.

PEP MAYOLAS

Notes bibliogràfiques:

[1] LORENZO CARDELLA, Memorie Storiche de' Cardinali della Santa Romana Chiesa, Stamperia Pagliarini, Roma, 1793, tom IV, p. 96-97.

[2] ÀNGEL CASALS, L'Emperador i els catalans. Catalunya a l'Imperi de Carles V (1516-1543), Editorial Granollers SL, Granollers, 2000, p. 32-33.

[3] JOSÉ GARCIA ORO, El Cardenal Cisneros. Vida y empresas, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1992, vol. II, p. 652.

[4] Ídem.

[5] Ídem.

[6] Ídem, p. 653.

[7] TARSICIO DE AZCONA, OFM, Isabel la Católica, La Editorial Católica SA, Madrid, 1964, p. 706.

[8] PEP MAYOLAS, Erasme i la construcció catalana d'Espanya, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2014, p. 385-386.

[9] LORENZO CARDELLA, ob. cit., p. 97.

[10] Ídem.

[11] Ídem.

[12] Ídem.

[13] FÈLIX TORRES I AMAT, Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes, y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña, Impremta de J. Verdaguer, Barcelona, 1836, p. 176.

[14] JOHANNES BURCKARD, ob. Cit., p. 65, nota 61 al peu.

[15] http://www.geocities.com/Athens/Atlantis/2572/ObispadoCoria.htm

[16] PEP MAYOLAS, “Hernán Cortés i Alfons Felip d’Aragó: una identificació plausible”,dins el VIII Simposi de la Descoberta Catalana d’Amèrica, Arenys de Munt, 21-22 de novembre de 2008.

[17] J. MESEGUER, “Quiñones solicita facultades de nuncio y virrey para ir a Nueva España”, «Archivo Ibero Americano» XIV (1954) 311-38, citat dins l’article Francisco de Quiñones http://www.franciscanos.org/enciclopedia/franciscoquinones.htm

[18] JOSÉ LUIS MARTÍNEZ, Hernán Cortés, Fondo de Cultura Económica, México DF, 1990, p. 197.

[19] LORENZO CARDELLA, ob. cit., p. 100.

[20] PEP MAYOLAS, “La fantasmagòrica Casa de Contractació de Barcelona per anar a les Índies (1493-1503)”,

[21] LORENZO CARDELLA, ob. cit, p. 101.

[22] Ídem.

[23] Ídem.

[24] MIQUEL BATLLORI i MUNNÉ, De l'Humanisme i del Renaixement, Tres i Quatre, València, 1995, volum V de l'Obra Completa, p. 186.

[25] SOR EULÀLIA ANZIZU, Fulles històriques del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes, Monestir de Pedralbes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, p. 138.

[26] ARMAND DE FLUVIÀ i ESCORSA, Gran Enciclopèdia Catalana, Enciclopèdia Catalana SA, 4ª reimpressió, Barcelona, 1986, p. vol. 6, p. 288-289, arbre genealògic.

[27] JOSEP Ma. CUYÀS i TOLOSA, Història de Badalona, Arts Gràfiques Duran, Badalona, 1979, volum V, p. 22.

[28] Ídem, p. 66-67.

[29] Manual de Novells Ardits o Dietari de l'Antich Consell Barceloní, Imprenta Henrich y Compañía, en comandita, Barcelona, 1894, volum III, p. 390.

[30] SALVADOR MIRANDA, The Cardinals of the Holy Roman Church, http://www.fiu.edu/~mirandas/consistories-xvi.htm

[31] JUAN MESEGUER, http://www.franciscanos.org/enciclopedia/franciscoquinones.htm

[32] FRANCESCO CALCAGNI, dins Biografia degli uomini illustri della Sicilia, (diversos autors), Tom II, Impressor Niccolo Gervasi, Nàpols, 1818, p. 27.

[33] JUAN EUSEBIO NIEREMBERG, Oculta filosofia de la sympatia, y antipatia de las cosas, artificio de la naturaleza y noticia natural del mundo, Imprenta del Reyno, Madrid, 1633, p. 13.

[34] SALVADOR MIRANDA, ob.cit. http://www.fiu.edu/~mirandas/consistories-xvi.htm

[35] JUAN MESEGUER, OFM, “Francisco de Quiñones”, a Gran Enciclopedia Rialp, Madrid, 1974, Tom XIX, p. 570.

[36] Ídem.

[37] PEP MAYOLAS, “La baronia d’Elx i Crevillent: la falsa dotació nupcial d’Isabel la Catòlica”, Institut Nova Història, 18 de juliol de 2012, https://www.inh.cat/articles/La-baronia-d'Elx-i-Crevillent.-La-falsa-dotacio-nupcial-d'Isabel-la-Catolica